

- время. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – 192 с.
5. Никитин Н. И. Русская колонизация с древнейших времён до начала XX века (исторический обзор) / Институт российской истории РАН. – М.: ИРИ РАН, 2010. – 224 с.
  6. Пузанов В. Д. Военные факторы русской колонизации Западной Сибири (конец XVI – XVII вв.). СПб., 2009. – 445 с
  7. Ципоруха М. И. Покорение Сибири. От Ермака до Беринга. – М.: Вече, 2013. – 368 с.

Кравченко С. С.

Науковий керівник – к.і.н., доц. А. С. Поспелов

УДК 94 (497.16) ”1801/1900”

ЧОРНОГОРСЬКА ЗБРОЯ В ХІХ СТОРІЧЧІ

Стаття присвячена опису та аналізу зброї, що використовувалася чорногорцями на протязі усього ХІХ сторіччя, яке стало найбільш яскравим та визначальним у історії цієї країни. Парадокс полягає в тому, що майже увесь арсенал чорногорських воїнів був ідентичний арсеналу їх запеклих ворогів із Османської імперії.

Ключові слова: зброя, Чорногорія, Балканський півострів, військова історія, ХІХ сторіччя.

Відвідуючи у 1974 р. Югославію, відомий радянський поет та співак Володимир Висоцький (1938 – 1980 рр.) написав вірш «Водой наполненные горсти...» [2]. Цей вірш був присвячений чорногорцям як нації, причому автор зміг з дуже чутким відчуттям передати усю насичену та криваву історію Чорногорії, уклавши її усього в 10 стовбців. Червоною лінією усього вірша проходить особлива войовничість чорногорців – що, загалом, відмічали усі мандрівники, які відвідували цю країну ще у ХІХ сторіччі [5].

Актуальність статі є суто науковою: хоч вивчення Чорногорії та її історії в останій час починає дуже активно розвиватися, проте ці

дослідження все одно зводяться до окремих подій чи історичних постатей. Більш глобальні процеси соціально-економічного розвитку та окремі деталі побуту чорногорців залишаються поза увагою дослідників, і ця робота має на меті дещо заповнити цей пробіл. Важливо розуміти, що опис і аналіз чорногорського озброєння має на меті куди більш глобальні цілі – на основі місцевого арсеналу можна зробити багато загальних висновків щодо економічного та соціального розвитку Чорногорії.

Праці етнографів, що у XIX сторіччі відвідали Балканський півострів та, зокрема, Чорногорію (А. Н. Попов, П. А. Ровінський, Г. Фріллей, І. Валахов та ін.), є основним історичним джерелом для даної статті, адже, описуючи побут і життя чорногорців, вони завжди акцентували увагу на їх військовій справі, на опису предметів їх ужитку і, зокрема, зброї. Також не менш важливим корпусом джерел з вивчення чорногорської зброї є археологічні знахідки, що, в основній своїй масі, знаходяться в історично-краєзнавчих музеях самої Чорногорії. До таких музеїв слід віднести Національний музей у Цетіньє [12], Історичні архіви Котору, Міський музей Будви, Музей локальної історії у Ульцині. Крім того, є ще один великий корпус джерел, що є неабияке корисним при вивченні озброєння чорногорських воїнів XIX сторіччя. Мова йде про графічні джерела: ілюстрації газет «Srpska Zora», «La tribuna illustrata», гравюри Теодора Валеріо [13], Теодора Мейерхофера, Ярослава Чермака, Ежена Ронжа, Джуліо Гори (1832-1884 рр.) [10], О. Матю, Квінто Чени та інших.

Як вказує у своїй праці П. А. Ровінський, «чорногорець не знімав з себе зброї ні вдень, ні вночі, ні на праці, ні на бенкеті, ні навіть в божому храмі на молитві» [7, с. 3]. Зброю за прямим призначенням у Чорногорії використовували всі, навіть жінки та діти з 10 років. Ровінський пояснює це тим фактором, що Монтенегро розташовано біля «гарячих точок», які у кінці XIX сторіччя могли «вибухнути» у будь-який момент, і чорногорцям було необхідно завжди бути готовими до цього [7, с. 3-4].

Увесь чорногорський арсенал можна умовно поділити на 2 групи: холодна та вогнепальна зброя. Першою зброєю, яка кидається у вічі на всіх тогочасних чорногорських гравюрах,

безсумнівно, є затканий за пояс ятаган. П. А. Ровінський, хоч і не згадує саме цю назву, а обмежується лише поняттям «ніж», вказує, що «ця зброя – найбільш незамінна, яка постійно виручала чорногорця в скрутному становищі» [7, с. 4]. У другій же половині XIX сторіччя, за словами Ровінського, ніж «хоча і можна було знайти у кожному чорногорському домі, але вже в останню війну (мається на увазі війна 1876–1878 років) він слугував для відрубання голів та носів, а не для дій в бою» [7, с. 23]. Більш того, введення нової уніформи негативно відзначилося на долі ятагану: якщо раніше чорногорці носили усю свою зброю у великому сілафі (м'якому шкіряному чемоданчику із декількох листків, які являють собою відділи для розміщення різноманітних речей; широка частина знаходиться спереду, прикриваючи частину живота, і від неї йде ремінь з пряжкою, що опоясує усе тіло [6, с. 509]), то з введенням нової уніформи сілаф був зменшений до мінімуму, і тепер в нього насилу уміщувався револьвер. Тому природно, що ножі-ятагани, які колись були символом чорногорського воїна, в кінці XIX сторіччя перетворилися на дорогий сувенір [7, с. 23].

За словами П. А. Ровінського, ятагани хоч і ціняться по якості заліза, проте відрізняються саме по оздобленню: рукоятки прикрашалися сріблом, коралами та інш. Одного разу чорногорський уряд придбавав у Австрії ножі із чорними руків'ями, але вони були із поганого заліза та їх держакі плавився від спеки [7, с. 24]. Звичайний російський двосічний кинджал в Чорногорії називається шиш чи кама [7, с. 24]. Цікаво, що таку саму назву має такий кинджал і на Кавказі [8, с. 235], такому ж гірському регіоні.

Шабля, згідно Ровінському, мала, як правило, турецьке походження, що витікало з її назв: діміскія або демішкіня (вказує на виробництво у м. Дамаск [7, с. 16]; хоча тут може мати на увазі дамаська сталь як така). В чорногорських піснях вона згадується ще під назвами джемеркія (від слова джемер – пояс, оскільки шаблю зазвичай носили на поясі) та крива (власне, від форми лека). Згадуються і шабля каталаса, що також носилася на поясі та волочилась по кам'яній мостовій, видаючи характерний звук.

Також зустрічається шабля аламанка, що своєю назвою демонструє німецьке походження [7, с. 16] (можна висунути припущення, що до Чорногорії вона потрапила через Австрію). За спогадами австрійського підполковника Пауліча, ще у 1871 р. чорногорці «за поясом носили ніж (ятаган, а тільки інколи й шаблю)» [1, с. 156]. Це свідчить про те, що шабля була значно менш популярною, аніж ятаган.

Взагалі, раніше у Чорногорії шабля цінувалася лише за свою функціональність і коштовність, але з першою військовою реформою 1853 р. та введенням офіцерських чинів у сучасному розумінні, шабля набуває і ієрархічне значення. У відповідність з реформою, починаючи з 1866 р. Чорногорія почала закупляти у Австрії офіцерські шаблі – як правило, зразка 1837, 1854 та 1861 рр. Перші австрійські шаблі були вручені чорногорським офіцерам в травні 1867 р. [1, с. 156]. В 1880-х роках Чорногорія починає отримувати офіцерські шаблі безпосередньо з Росії [7, с. 24]. Наприклад, були закуплені драгунські шаблі зразка 1841 р., піхотні офіцерські шаблі зразка 1855-65 рр., драгунські солдатські шашки зразка 1881 р. [1, с. 164-171], та інші.

Що ж до вогнепальної зброї, яка, беззаперечно, була поширена значно ширше, то тут слід виділити два основні різновиди: велика пушка та мала. Першим терміном чорногорці називали рушниці та гвинтівки, другим – пістолети та револьвери (останні ще мали народну назву лівор) [7, с. 25]. Яскравим представником т.зв. «великої пушки» був джефердар – турецький крем'яний мікелетний мушкет XVIII – XIX ст. з багатоприкрашеним стволом та прикладом. Як правило, ствол прикрашався сріблом, а приклад – перламутром і дорогоцінним камінням та сріблом [14, с. 600]. Існував ще цілий ряд різноманітних назв для мушкетів в залежності від форми приклада чи оздоблення ствола, проте всі вони все одно є звичайними крем'яними гладкоствольними мушкетами. Десять середина XIX сторіччя до Чорногорії стали потрапляти нарізні рушниці з Австрії, як правило, мисливські карабіни та мушкети, зустрічались навіть двохствольні, які чорногорці називало самопрес [7, с. 25]. Зустрічались також албанські мушкети «щурячий хвіст», названі так через специфічну форму прикладу.

Тетяна Йовік у своїй монографії, що була опублікована одразу після отримання Чорногорією незалежності у 2006 році, пише, що у першій половині XIX на території її Батьківщини існували лише два види «великих пушек»: вже згаданий джефердар та так звана арнаутка [11, с. 17] (тобто, албанський мушкет).

Рушницю носили завжди через ліве плече, і лише у 1870-х рр. змінили його на праве. Для того, щоб зброя на натурала одяг і тіло, чорногорці носили на лівому плечі спеціальну накладку із шматку шкіри – парталь [7, с. 24]. Про використання мушкетів чорногорцями згадує і Висоцький: «Пока курок в ружье не стерся, стреляли с седел и с колен» [2]. Цей рядок яскраво і влучно демонструє справжнє положення речей в арсеналі рядового чорногорця – найчастіше рушниця передавалась від батька до сина і була свого роду сімейною реліквією, і використовувалась буквально до того моменту, поки ще могла стріляти.

У 1868 році князь Микола I Петрович (1841-1921 рр.) під час відвідування Російської імперії мав на меті, окрім політичних та економічних цілей, також вирішення питання переозброєння свого війська. Вибір був широкий – проводили порівняльні випробування гвинтівок системи Альбіні, Терсена, лейтенанта Баранова і Крнка. Обрано було останню гвинтівку, головним чином через її простоту та дешевизну, а також через певний вплив австрійських чиновників. Цікаво те, що Чорногорія офіційно прийняла на озброєння гвинтівку Крнка на місяць раніше, ніж Російська імперія, де відповідний маніфест був опублікований лише 19 березня 1869 р. [3] Пізніше на озброєння чорногорської армії були взяті і російська гвинтівка Бердана зразка 1870 р., і австрійська гвинтівка Верндля зразка 1873 р., і навіть грецька гвинтівка Гра зразка 1874 р. В 1898 р. Чорногорія придбала у Росії 20 тисяч гвинтівок Мосіна-Нагана зразка 1891 р., та ще стільки ж у 1905 році [9, с. 24].

Серед пістолетів найбільш розповсюдженим була так звана леденця, що була названа так через срібну оправу, яка виливалась повністю у формі, а не робилась шляхом інкрустації. Таке лите срібло і називали ледом [7, с. 25]. У другій половні XIX сторіччя ледениці були замінені австрійськими револьверами Гассер, проте

звичайні крем'яні пістолети ще можна було знайти в домівках простих чорногорців, що зберігали цю зброю в пам'ять про героїчне минуле їх предків. Дехто продовжував носив таку зброю за поясом як нагородну, а дехто тримав на чорний день [7, с. 25] – і не для того, щоб захиститися від грабіжників чи ворогів, як може здатися на перший погляд, а куди з більш меркантильних поривів – щоб продати екзотичну леденцю туристам-мандрівникам з Європи. Револьвери ж Гассер, що насправді використалися в бойових діях аж до кінця Першої світової війни (1914-1918 рр.), мали навіть окрему «чорногорську модель» із спеціальною конструкцією, яка дозволяла носити револьвери за поясом, як і було прийнято у Чорногорії. Існує версія, що князь Микола I Петрович начебто зобов'язав усе чоловіче населення носити саме цю марку револьверів і сам усіляко підтримував їх виробництво, за що ця модель і отримала назву «Монтенегро» (від італійської назви Чорногорії) [4]. Із часом ця модель револьвера стала сама собою витіснитися більш сучасним та технологічним револьвером Нагана, що на території Радянського Союзу активно використався ще навіть у кінці ХХ сторіччя.

Взагалі, зброя на початку ХІХ сторіччя була доволі дорогою: за одного кращого вола ледве можна було купити середню по якості рушницю без прикрас. Згаданий джефердар коштував як 4-5 волів, в той час як пістолети, як це не парадоксально, коштували ще більше – ціна досягала 50 талерів. Не дивно, що таку дорогу зброю з розкішними прикрасами могли собі дозволити лише ватажки та заможні чорногорці, хоча в той час і не було великих багатіїв чи абсолютних жебраків. Також не треба забувати, що любий вояк міг безкоштовно здобути добру рушницю – зняти її з тіла вбитого ворога [7, с. 25]. Наприкінці ХІХ сторіччя Чорногорія вже переходить до політики централізованої закупівлі зброї у великих країн, що вважалися ворогами Османської імперії і були зацікавлені у ослабленні останньої, тому ці країни (перш за все, Росія та Австрія) з радістю йшли на зустріч чорногорцям, знижуючи ціну на гвинтівки чи допомагаючи інструкторами або військовими радниками.

Зустрічались випадки і бойового застосування предметів, які на перший погляд ніяк зброєю вважатися не можуть. Наприклад, П. А. Ровінський описує, як опанок (тобто взуття) послужив горцю справжньою зброєю: «один чорногорець, схоплений спузькими турками, коли його вели на міст, для того, щоби там відрубати йому голову, опанком вбив одного насмерть, другого збив з ніг та втік» [6, с. 508].

Головним підсумком усього вищезазначеного є теза про те, що на прикладі озброєння чорногорського воїна ми можемо простежити розвиток та зовнішньополітичні зв'язки усієї Чорногорії. Так, першу половину XIX чорногорець пройшов, як правило, з турецькою зброєю, і саме з Османською імперією Чорногорія тоді постійно контактувала (нехай і ці контакти мали, зазвичай, збройний характер). З другої половини (особливо в кінці) XIX сторіччя в арсеналі горців з'являється європейська зброя – зокрема, австрійська і російська, і одночасно з цим Чорногорія активує свої контакти саме с Австро-Угорщиною та Російською імперією.

Крім того, зброя у такому мілітаризованому суспільстві була вираженням статусу його носія, і по загальному опису можна зрозуміти і соціальний склад Чорногорії в XIX сторіччі, який, як не дивно, був досить рівномірним, порівняно з іншими тогочасними країнами. Офіцер і рядовий воїн були озброєні майже однаково, і ніяких суттєвих відмінностей в зброї (а, отже, і у соціальному статусі) у них не було. Той факт, що наприкінці XIX сторіччя зброя для чорногорського війська починає закуповуватися централізовано, каже про завершення процесу побудови державного апарату з відповідними міністерствами та їх організацією.

Кравченко С. С.

ЧЕРНОГОРСКОЕ ОРУЖИЕ В XIX ВЕКЕ

Стаття посвящена описанию и анализу оружия, использовалась черногорцами в течение всего XIX века, которое стало самым

ярким и определяющим в истории этой страны. Парадокс заключается в том, что почти весь арсенал черногорских воинов был идентичен арсенала их заклятых врагов из Османской империи.

Ключевые слова: оружие, Черногория, Балканский полуостров, военная история, XIX столетие.

Kravchenko S. S.

MONTENEGRIN WEAPONS IN XIX CENTURY

The article describes and analysis the weapons used by Montenegrins during the XIX century, which was the most striking and decisive in the history of this country. The paradox is that almost all arsenals of Montenegrin soldiers were identical to their bitter enemies of the Ottoman Empire.

Key words: weapons, Montenegro, the Balkan Peninsula, military history, XIX century.

Джерела та література

1. Богданович Б. – Холодное оружие Сербии, Черногории, Югославии/Бранко Богданович. – М.: Русские витязи, 2010. – 328 с.
2. В. Высоцкий «Водой наполненные горсти...» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://otblesk.com/vysotsky/-vodoj.htm> (01.04.2017)
3. Принятие на вооружение винтовок системы Крнка на Балканах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://strike-bol.ru/publ/prinyatie-na-vooruzhenie-vintovok-sistemy-krnka-na-balkanah/> (01.04.17)
4. Револьвер Gasser M1870/74 Montenegrin [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://weaponland.ru/load/revolver_gasser_m1870_74_montenegrin/108-1-0-498 (01.04.17)
5. Ровинский П. – Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ.

- Томъ I. – СПб.: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1888 г. – 881 с.
6. Ровинский П. А. – Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ. Томъ II, Часть I. – СПб.: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1897 г. – 778 с.
  7. Ровинский П. А. – Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ. Томъ II, Часть II. – СПб.: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1901 г. – 646 с.
  8. Стоун Д. К. – Большая энциклопедия оружия и доспехов/ Джордж Камерон Стоун, пер. с англ. Л. И. Здановича. – М: АСТ: Астрель, 2010. — 768 с.
  9. Jowett P. – Armies of the Balkan Wars 1912-1913. – Oxford: Osprey Publishing, 2016. – 48 p.
  10. Julio Gora [Electronic resource] – Mode of access: <https://rkd.nl/en/explore/artists/> (01.04.2017).
  11. Jović T., Jovićević M. – Crnogorska vojska: organizacija i uniforme: 1830 do 1914/Tatjana Jović, Milan Jovićević. – Cetinje: Narodni muzei Crna Gore, 2006. – 184 str.
  12. Narodni muzej Crne Gore [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.mnmuseum.org> (01.04.2017).
  13. Theodor Valerio [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.philographikon.com/prints-croatia.html> (01.04.2017).
  14. Vojna enciklopedija – Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1971. — 800 p.

Панін М. О.

Науковий керівник – д.і.н., проф. І. С. Гребцова

УДК 930.2:801.7”11/17”

ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ НОЄВОГО ВОРОНА У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ РОСІЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

Дана стаття розглядає образ ворона, уявлення про якого змінювалися протягом всієї історії письмового побутування